25e JAARGANG Afl. 1 MEI 1924

Gereformeerd Theologisch Tijdschrift

REDACTIE:

Dr G. Ch. AALDERS, Dr T. HOEKSTRA, Dr G. KEIZER,
Ds C. LINDEBOOM, Dr J. RIDDERBOS.

INHOUD VAN DEZE AFLEVERING:

UITGAVE: DRUKKERIJ DE GRAAFSCHAP, AALTEN
POSTREKENING 35540

Gereformeerd Theologisch Tijdschrift.
Redactie-Adres: Prof. Dr T. HOEKSTRA te Kampen
Aflevering 1. **Mei 1924.**

DE ZOON DES MENSCHEN IN HET MIDDEN DER ZEVEN GOUDEN KANDELAREN.

TOESPRAAK

van Prof. L. Lindeboom bij de opening van de 13de Algemeene Vergadering der Vereeniging van Predikanten van de Gereformeerde Kerken in Nederland gehouden op Woensdag 23 April 1924, nam. 1 uur, in „l' Europe" ; 's avonds en Donderdag 24 April in „de Jaarbeurs" ; te Utrecht.

Gezongen Ps. 133 : 1. Gebed. Openb. 1 : 9—20.

Hooggeachte en zeer gewenschte broeders,

Hartelijk welkom op deze 13de Algem. Vergadering der Vereeniging van Predikanten van de Geref. Kerken in Nederland, die door de gunst van God van jaar tot jaar nieuwe leden ontvangt, jonge en oude, uit de onderscheidene deelen van ons vaderland. Wie met eenige aandacht het Agendum heeft ingezien, is hiervan wel overtuigd, dat het ons stelt midden in den ambtelijken arbeid van dienaren des Woords en opzieners der Kerken. 't Is dan ook het doel en de bestaansreden der Vereeniging en der vergadering : elkander te dienen tot leering en tot sterking des harten in het werk des Heeren.

In verband met de oplevende belangstelling in geestelijke waarden ter eenre, en de toenemende brutaliteit, waarmee ongeloof en goddeloosheid optreden ter anderer zijde, heeft de Kerk van Christus met open oogen en ooren het terrein

van geestelijken arbeid en strijd te overzien, en zich helder bewust te zijn en te worden van haar eigen wezen, plaats en roeping in deze wereld. Opdat zij in al haar geledingen wel toegerust zij tot het heilige werk en welgewapend voor den heiligen oorlog. In Art. 29 onzer Confessie belijden de Gereformeerde Kerken van Nederland sedert 3½ eeuw, dat „men wel naarstiglijk en met goede voorzichtigheid uit den Woorde Gods behoort te onderscheiden, welke de ware Kerk zij." Dat geldt ook thans nog onverkort ; ja, thans nog meer dan in de 16e eeuw. Rome werkt met nieuwe voorbeeldige energie, talent en takt om de dolende schapen der Kerkhervorming weder te lokken tot hare gemeenschap als de heilige, Catholieke zaligmakende Kerk. De oude Kerken der Hervorming, ai mij — waar is er eene die de aloude banier bleef en blijft opheffen en wettig strijdt om te behouden of te herwinnen het goede pand, haar toebetrouwd ? Waarin niet de waarheid geduld wordt op voorwaarde dat ook de leugen vrij spreken heeft ? En daarbij — hoe velerlei sekten en kringen van wijsheid en vroomheid, die of voor zich alleen, of in 't algemeen gezelschap aanspraak maken op den Christelijken naam ; onder wie ook de zulken die, Jezus zelfs als historisch persoon niet kennend, hun afgod-fantasie met den naam van Christus durven versieren !

Onze Kerken tellen in Nederland weer mee in de publieke opinie. Ook deze onze jaarlijksche Vergadering, waarvan reeds jaren aaneen ook sommige der groote dagbladen van anderen geest breede verslagen publiceeren. Een der referaten van ons huidig Agendum heeft zelfs al zóó de aandacht getrokken, dat de N. R. Ct. een artikel er aan heeft gewijd. Ook die verschijnselen en omstandigheden maken het ons te meer tot plicht, een plicht der trouw en der eere aan onzen God en Zijnen Christus, dat wij als Kerken, met de voorgangers aan de spits, blijven in de heilige lijn ; medearbeiders Gods aan het werk der eeuwen : op het eenig onveranderlijk fundament de gemeente te bouwen en uit te bouwen, en haar te bereiden voor de wederkomst van haar Heer en Koning.

Uit het boek der Openbaring las ik u voor de verschijning vol majesteit van den verheerlijkten Zaligmaker aan Zijn dienstknecht Johannes op Patmos. Die verschijning is kenteekenend voor geheel het boek : zijn inhoud, vorm en bestemming. Ook op zich zelve is zij vol leering en kracht voor de Kerk tot aan de voleinding der tijden. Johannes hoorde en zag den Zoon des menschen in het midden van zeven gouden kandelaren, houdende zeven sterren in Zijne rechterhand. Dat niet alleen ; Hij ontving ook van Hem zelven de verklaring van die „verborgenheid" : „De zeven sterren zijn de engelen der zeven gemeenten en de zeven kandelaren, die gij gezien hebt, zijn de zeven gemeenten". En de eerste der zeven brieven, die Hij Johannes gebood uit Zijnen mond op te schrijven, begint aldus : „Dit zegt Hij, die de zeven sterren in Zijne rechterhand houdt, die in het midden der zeven gouden kandelaren wandelt : Ik weet uwe werken." Al wat deze zeven brieven bevatten, moet worden gehoord en verstaan als door Hem in die verhouding tot haar gesproken.

Twee hooge zaken, onafscheidelijk aan elkaar verbonden ; twee realiteiten, die de eeuwen verduren, boeien hier onze opmerkzaamheid. De verheerlijkte Zoon des menschen met de sterren in Zijne rechterhand, *is* in het midden der gouden kandelaren ; en in haar midden *wandelt* Hij.

Jezus Christus in het midden der gouden kandelaren. Zóó vertoont Hij Zich. Zóó kenschetst Hij Zich. Daar *is* Hij, de Zoon van God in Zijn eigen huis, in 't midden van Zijn eigen volk. Niemand behoeft dus onzeker te zijn, waar Hij Jezus en Zijne echte dienaren moet zoeken. Niet een Jezus, zooals de menschen er een willen en verdichten, maar de echte, de historische Jezus, die, gekruist op Golgotha, dood geweest is en, uit de dooden opgestaan, levend is in alle eeuwigheid. Die aan de rechterhand Gods is en eerlang wederkomt. Deze Jezus, *de* Jezus, de Christus Gods, woont en werkt in het midden der gemeenten, door den Vader Hem gegeven, door Zijn bloed gekocht, door Zijnen Geest wedergeboren, verlicht en geleid.

Is het niet opmerkelijk dat de Heere Jezus tot geen enkelen anderen kring onder de menschen in die innige, teedere, heiligende en zaligende verhouding staat ? Zijn tehuis is niet in de velerlei zalen van wereldsche pracht en genotzucht — dat spreekt vanzelf. Ook niet in de scholen van de wijsheid der wereld, hoewel alle schatten der wijsheid en der kennis in Hem verborgen zijn. Ook niet in de kabinetten der koningen, hoewel Hij de Overste is ook van de koningen der aarde, met alle macht in hemel en op aarde bekleed. En evenmin in de tempels en de huisjes van eigenwilligen godsdienst. Alleen van de menschen die in Hem als hun onmisbaren en algenoegzamen Schuldverzoener en Zaligmaker gelooven : het ellendig en arm volk, die op den Naam des *Heeren* betrouwen, Zeph. 3 : 12, staat geschreven, dat Hij in hun midden is, hunne dienaren houdend in Zijne rechterhand, zonder ook maar één dag, één oogenblik, hen te verlaten ! Welk een hooge plaats in de schepping Gods bekleedt alzoo de Christelijke Kerk, door de wereld niet gekend, veel gesmaad en verdrukt, te allen dage door den duivel belaagd. Welk een eere, in onafscheidelijk verband met de gemeenten, hebben ook de echte bedienaren van het eeuwig Evangelie der verzoening door Jezus van Nazareth ! Een plaats en eere, waarmede niets van deze aarde te vergelijken is.

Waar deze gemeente met haar voorgangers is, daar is Jezus. En dus ook : waar Jezus is, daar is de gemeente Gods. Waar Jezus woont en werkt met Zijn Woord en Geest ; waar de gemeenten zich openbaren als gouden kandelaren, en de predikers als heldere sterren het licht der waarheid, die naar de godzaligheid is, in haar midden doen schijnen.

De beeldspraak van *gouden kandelaren* en *sterren* is een duidelijke kenschetsing van wezen en bestemming der gemeenten met hare engelen, de boden Gods. Het zevental, het getal der volheid, omvat al de gemeenten van thans en van volgende tijden, evenals de zeven Geesten Gods de volheid der gaven en krachten des Heiligen Geestes, die werken in het lichaam van Christus. Het *goud* is in de H. Schrift

het edelste der edele metalen: de uitbeelding van Gods *genade*, die de zonden vergeeft, de krankheden geneest, het leven verlost van het verderf en kroont met goedertierenheid en barmhartigheden. — Die onder het O. T. werd voorgebeeld door het gouden deksel der Ark in het heilige der heiligen; waarop de Hoogepriester elken grooten verzoendag opnieuw het bloed der verzoening uitstortte.

Deze zeven *„gouden kandelaren"* zijn de vervulling van den *gouden kandelaar* in het heilige, die met zijn zeven lampen dag en nacht het licht des hemels deed uitstralen in het midden van het volk van God.

De engelen, de dienaren en leidslieden, der gemeenten zijn *„sterren"*, omdat zij al hun licht ontvangen van Hem, die de Opgang uit de Hoogte, de Zon der gerechtigheid is; gelijk de natuurlijke sterren van het groote Licht, door God in het uitspansel gesteld. Zij behooren Hem toe, voor Zijn werk in de gemeenten. Hij houdt hen in Zijne hand; niet zij Hem. Daarin is hun vastheid en veiligheid, en de zekerheid dat hun werk niet ijdel en de overwinning het einde zal zijn van den strijd tegen alle vijanden. Voor Hem willen zij, als het moet, ook steeds verdrukking lijden; tot in den dood toe. Door deze sterren gaat het Licht der wereld voort, van land tot land, van stad tot stad, van huis tot huis, Zijn heilgetuigenis te verbreiden, Zijne schapen te vergaderen uit alle geslachten, Zijne bruid toe te bereiden voor Zijne wederverschijning in de volle heerlijkheid des Vaders, met de engelen Zijner kracht.

Met de sterren in Zijne rechterhand *is* Jezus in de gemeenten, én — *wandelt* Hij in haar midden. Vooral daarop ligt in het verhaal van Johannes en in den aanhef van den eersten brief de nadruk: „die in het midden van de gouden kandelaren *wandelt"*; voortdurend wandelt, zonder moede te worden of door iets of iemand te worden opgehouden. Waarom en waartoe dit „wandelen" in de gemeenten? De inhoud der zeven brieven geeft het antwoord op die vraag. 't Is om te zien, wat zij behoeven, alle tezamen en ieder in 't bizonder. Om haar te

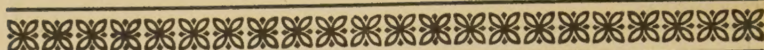
troosten en te sterken, opdat zij kracht hebben en moed houden tot hun dikwerf moeilijk werk en bangen strijd. Maar ook om te zien, of én de kandelaren én de sterren beantwoorden aan hun bestemming. Of zij Zijn Woord bewaren en prediken, onvermengd, met heilige teederheid, in ootmoedig vertrouwen op Zijne belofte: „En ziet, Ik ben met u al de dagen tot aan de voleinding der wereld" ; onafgebroken hoorend, allen en ieder, wat de Geest tot al de gemeenten zegt. De zeven brieven spreken van Zijn lof en Zijn bestraffing ; van heerlijke vergezichten en dreigende wolken.

Die brieven moest Johannes zenden aan de zeven *gemeenten*, 1 : 11 ; om de gouden kandelaren is het vooral te doen ; doch elk der brieven moest Johannes adresseeren aan *den engel* der gemeente, voor wie die bestemd is. Indien de gemeenten ook hierop acht nemen, dan kunnen zij te beter verstaan de hooge plaats en verantwoordelijkheid der gezanten van Christus, en de groote weldaad, haar geschonken in deze dragers van het licht der waarheid ; die zij veel hebben te achten in liefde om huns werks wille, en te steunen, niet het minst door hun gebed. En hoe meer de engelen der gemeenten zich bewust zijn van dezen hunnen hoogen staat in Christus, des te meer zullen zij in ware nederigheid wandelen en werken in 't midden der heilige broederschap, en zich benaarstigen, in alles den Heere welbehagelijk te zijn, Zijn volk tot zegen. In dien weg zullen én de gemeenten én hare voorgangers groeien en bloeien in den hof des Heeren, en zonder vreeze, niet zonder vreugde, leven en sterven in de verwachting van Jezus' wederkomst. Dit zij ook in dezen tijd het kenmerk en de ervaring van onze heilige gemeenschap met Christus en in Hem met al Zijn volk, dat in leer en leven Zijnen Naam belijdt !

Daartoe worde ook deze onze samenkomst gezegend. De verhoogde Zaligmaker zij lichtend en leidend en zegenend ook in ons midden !

Voor we nu overgaan tot den arbeid heb ik nog een persoonlijk woord, mannen broeders. Een woord van lof en dank aan den Heere onzen God, die in Zijne vrijmacht mij verwaardigd heeft, tot nu toe de jaarvergadering van predikanten van de Gereformeerde Kerken te helpen voorbereiden en haar te leiden. Van 1878 tot 1910 als de Centrale Pastorale Conferentie, en van 1911 tot nu toe in den vasten vorm der Vereeniging. Behalve enkele malen dat de vergadering niet is gehouden of dat ik door sterfgeval in de familie of door krankheid werd verhinderd, heb ik al die jaren deze taak kunnen vervullen, en het vertrouwen der broederen mogen behouden ; evenals Ds. J. Vonk dit voorrecht had, het grootste gedeelte van dien langen tijd, waarin hij de Pastorale Conferentie veelmalen als Secretaris uitnemend heeft gediend, en nog heden medearbeidt in het Bestuur van de Vereeniging. Een, twee, geslachten van Gereformeerde dienaren des Woords heb ik zien heengaan. Dankbaar gedenk ik die vele ontslapene broeders, met wie ik in breederen en engeren kring heb mogen samenwerken. Ook u, broeders, van wie ik velen alleen bij name ken, zeg ik dank voor uw vertrouwen en uw medewerking, die in den regel de leiding van zoo talrijke en belangrijke vergadering mij gemakkelijk maakte.

Ik ben nu weder aan de beurt van aftreden als lid van het Bestuur. Na 40 jaren dienst hebben in onze Kerken de dienaren recht op emeritaat. Gij wilt dus wel gelooven, dat niet verminderde belangstelling in de Vereeniging de oorzaak is, dat ik u thans verzoek, mij niet te herkiezen. Mijn leeftijd en de omstandigheid, dat nu en dan ongesteldheid mij komt herinneren, dat met het klimmen der jaren de krachten gaan dalen, is ongetwijfeld ook voor u een voldingend motief. Gaarne wil ik u nog in deze vergadering dienen. God besture de stemming ter vervulling der ledige plaats tot uw aller genoegen en der Vereeniging tot rijken zegen, en stelle onze Vereeniging in toenemende mate tot een eere van Zijnen nooit volprezen Naam in het midden der Kerken !

IETS OVER ONZE KERKORGELS.

door

E. D. J. DE JONGH Jr. te Kampen.

I.

De instrumenten, die bij een volledig kerkgebouw niet mogen ontbreken, zijn de torenklokken en een orgel. Bij een kerk hoort een toren en in den toren moeten een of meer klokken hangen om de geloovigen op te roepen en te nooden tot den dienst des Woords. Het orgel geeft leiding aan het kerkgezang, houdt het op toon en verhoedt dat het ontaardt in onregelmatig en onstichtelijk geschreeuw. Alle dingen moeten met orde geschieden, allereerst bij den eeredienst, en zonder orgel is er alle kans, dat de orde bij het zingen in wanorde overslaat.

De torenklokken vermelden door de inschriften, die er op aangebracht zijn, haar eigen geschiedenis. Van bijna iedere klok zijn de naam van den gieter, het jaar van ontstaan en dikwijls nog andere bijzonderheden bekend; bij de orgels moet dat alles uit allerlei boeken of oude stukken worden opgediept. De klokken zijn vervaardigd uit nagenoeg onvergankelijk metaal, zoodat de tand des tijds zoo goed als geen invloed op haar uitoefent; de orgels daarentegen zijn aan slijtage onderhevig en moeten van tijd tot tijd worden vernieuwd, zoodat — al gaat de geschiedenis van de kerkorgels ook ver terug — de tegenwoordige orgels het in ouderdom tegen de klokken moeten afleggen.

In het werk ,,De Openbare Eeredienst in de Nederlandsch Hervormde Kerk" van Dr. Schotel heeft deze een belangrijk hoofdstuk aan de kerkorgels gewijd. In het volgende heb ik getracht eenige bijzonderheden vast te leggen, die bij Schotel

niet voorkomen, en daaraan enkele beschouwingen vast te knoopen.

Men vindt gewag gemaakt van een orgel, dat in 757 door den Byzantijnschen keizer Constantijn aan koning Pepijn van Frankrijk geschonken is ; ook wordt beweerd, dat men in 826 in Frankrijk zelf orgels is gaan vervaardigen, maar van die instrumenten is niets meer over en ze zullen ook wel zeer onvolkomen geweest zijn. De oudst bekende orgelmaker van Duitschland was een priester, Nicolaas Faber genoemd, die omstreeks 1360 een groot orgel maakte voor den Dom te Halberstadt. Ongeveer in denzelfden tijd trad de oudst bekende orgelmaker van Nederland op, óók een priester, *Henric Bomert* geheeten. Deze maakte in 1384 een orgel voor de toenmalige St. Maartenskerk te Arnhem, die op de plaats stond van de tegenwoordige Eusebiuskerk. In 1432 werd voor dezelfde kerk een orgel vervaardigd door *Borchart Heine,* terwijl Delft zijn groote orgel kreeg in 1455, dat geplaatst werd in de Nieuwe Kerk. Maar deze orgels bestaan niet meer, evenmin als de beide orgels, die in de Eusebiuskerk geplaatst werden, waarvan het eerste vervaardigd werd in 1506 door den orgelmaker *Berend* te Emmerik, en het tweede in 1542 door *Johan Noster.* Ook is verdwenen het orgel, dat ± 1540 vervaardigd werd voor de Oude Kerk te Amsterdam door drie gebroeders *Nieuwenhof,* orgelmakers in den Bosch.

Van de XVIe eeuwsche orgels zijn nog aanwezig het kleine orgel in de St. Laurenskerk te Alkmaar, dat vervaardigd is door *Jan van Coblents* en dat in 1511 voor 't eerst werd bespeeld ; dat in de St. Nicolaaskerk te Monnikendam, dat in menig opzicht aan het zoo even genoemde orgel van Alkmaar doet denken, terwijl het oudste deel van het orgel in de Martinikerk te Groningen zelfs uit de XVe eeuw dagteekent, nl. uit 1479, toen het door geen minderen dan den bekenden *Rudolf Agricola,* die een bekwaam orgelmaker was, vervaardigd is. Overigens schijnen al die XVe en XVIe eeuwsche orgels in de volgende eeuwen door andere vervangen te zijn.

Joachim Hess, destijds organist en klokkenist te Gouda, zegt in zijn „Korte Schets van de allereerste uitvinding, en verdere voortgang in het vervaardigen der Orgelen tot op dezen tijd" (Gouda 1810), nadat hij over de vroegst bekende orgels geschreven heeft, het volgende:

„Dat bij ons nog vroeger Orgels zijn geweest, blijkt uit deze beschrijving die ons de heer Lootens daarvan opgeeft:

„Den Orgelmaker Albertus van Os, te Vlissingen, heeft voor ruim 70 Jaren, bij het uitnemen van een Orgel in de Nicolaï-kerk te Utrecht, gevonden op de windladen van 't groot-Manuaal, het jaartal, Ao 1120........."

„„In de beschrijving der Stad Delft, leest men dat in Ao. 1429 tot 1455, alleen in de Nieuwe Kerk, drie nieuwe Orgels zijn gebouwd; het eerste Orgel, genaamd Urzula, wierd geplaatst aan de Noordzijde, midden in 't middelpand der Kerk, en gemaakt door een Orgelmaker uit Braband, genaamd Joannes, welke daar voor gehad heeft 95 Wilhelmus en 25 Philippus-Schilden. Het tweede Orgel wierd besteed in 't Jaar 1451, genaamd het Heilige Kruis-Orgel, gezet in 't kruiswerk, boven St. Joris-Altaar, in den Zuid-Oosten hoek, en vervaardigt door Adriaan Pieterz. Het derde Orgel, groter als de vorige, wierd Ao. 1454 en 1455, mede door Adr. Pietersz. gemaakt, en gezet in 't Westeinde van gemelde Kerk, tegen den Tooren."" Dit laatste instrument is op verschillende tijden verbeterd, het laatst — volgens Hess — in 1548 en in dien toestand bevond het zich nog in 1774.

Bij den beeldenstorm heeft men — althans in Noord-Nederland — de orgels ontzien, maar een andere storm, die in de XVIIe eeuw opstak, waarbij het ging voor of tegen de orgels in de kerk, en die ontaardde in een vinnigen strijd, die de gemoederen verdeelde en de menschen tegen elkaar in opstand bracht, was niet bevorderlijk aan de ontwikkeling van de orgeltechniek. Maar toen die strijd geëindigd was en ten voordeele van de orgels was beslist, nam de orgelbouw een ongewone vlucht. Een groot aantal hoogst bekwame mannen op dit gebied leverden de XVIIe en de XVIIIe eeuw op,

mannen, die machtige, ja geweldige instrumenten hebben voortgebracht, welke den toets met het buitenlandsch fabrikaat glansrijk konden doorstaan. Ook aan het uitwendige van het orgel, de orgelkast, werd de grootste zorg besteed; dikwijls werd hiertoe de hulp van de voornaamste architecten en beeldhouwers ingeroepen, waardoor deze instrumenten tevens prachtige monumenten werden van vaderlandsche kunst. Eigenaardig was de gewoonte om het pijpwerk met deuren te bedekken, die draaibaar waren en die zoowel aan den buiten- als aan den binnenkant met bijbelsche tafereelen werden beschilderd, waartoe menigmaal beroemde schilders hun krachten leenden.

Zoo ontstonden er in talrijke kerken orgels, die zoowel uit muzikaal als artistiek oogpunt waarlijk prachtstukken mochten heeten. Eenige daarvan mogen hier vermelding vinden.

Het groote orgel in de Nieuwe Kerk te Amsterdam was bij den kerkbrand van 11 Januari 1645 geheel vernield, en nog vóór het jaar verstreken was werd aan een van de toen meest vermaarde orgelmakers, n.l. aan *Germer Galtusz. van Hagelbeer,* opgedragen een nieuw groot orgel te maken. Doordien deze kort daarop kwam te overlijden werd met het werk belast *Hans Wolff Schonat* een Duitsch orgelmaker uit Kitzingen, die zich te Amsterdam had gevestigd en daar ook was gehuwd. Dewijl het niet in alle opzichten voldeed, is het werk door andere vakmannen grondig herzien. Het orgelfront, waarmede Amsterdam alle andere steden de loef wilde afsteken, is ontworpen door den beroemdsten bouwmeester van zijn tijd *Jacob van Campen,* terwijl het marmeren beeldhouwwerk — want geen minder materiaal werd hiervoor gebezigd — vervaardigd is door den even beroemden kunstenaar *Artus Quellinus.* Zoo is er een prachtwerk ontstaan, dat door de tijdgenooten reeds als het „nieuwe heerlijckste Orgel" werd geprezen en ook door den nazaat is geroemd. Vondel heeft het bezongen en in zijn zang vooral de door *Jan van Bronkhorst* geschilderde orgeldeuren beschreven. En Ten Kate zegt er van in zijn gedicht: „De Nieuwe Kerk van Amsterdam":

Orgel! wie is u gelijk?
Nu eens zucht gij, zacht en teeder
Als de Eölsche snaar — dàn weder
Davert gij, als Krijgsmuzijk!
Nu is 't, of in 't Alpendal
's Herders fluit ons kweelt in de ooren —
Dàn weer, of we een voorspel hooren
Van het jongst Bazuingeschal!

't Duizendstemmig Scheppingslied,
't Windgesuis, des donders slagen,
't Klettren van de regenvlagen,
't Murmlend kabblen van den vliet,
't Leeuwrikje'en de Nachtegaal,
't Ritslen van de rozelaren,
't Stormgebruisch der Niagaren —
Alles mengt ge in Uw Koraal!......

Het is opmerkelijk, dat terwijl men zoo'n groote haast maakte met het orgel in de Nieuwe Kerk, men ten aanzien van de Westerkerk juist omgekeerd handelde. Met Pinksteren van het jaar 1631 werd deze kerk in gebruik genomen en tot 1683 heeft het geduurd eer er aan een orgel begonnen werd. Den 3en Maart van dit jaar werd er een aanvang gemaakt met den bouw daarvan en eerst den 24en December 1686 werd het instrument opgeleverd en door niet minder dan zeven organisten gekeurd en in orde bevonden. Meer dan 55 jaar lang heeft men dus in de Westerkerk den eeredienst waargenomen zonder orgel.

Met het klokkenspel in den toren van deze kerk heeft men veel meer de voortvarendheid betracht. In 1638 was de Westertoren gereed gekomen en in 1658 werd door *François Hemony* reeds het tweede klokkenspel daarin geplaatst ter vervanging van een ander, dat door *Leeghwater* was vervaardigd en dat niet meer voldeed. Men scheen dus een klokkenspel noodzakelijker te achten dan een kerkorgel.

Maar, al had het dan lang geduurd, men had nu een instrument, dat volgens Hess in fraaiheid van geluid niet voor een der andere behoefde onder te doen, terwijl ook het front, rustende op vier marmeren pilaren, met beeldwerk versierd en met door *Gerard de Lairesse* geschilderde deuren voorzien, het bedehuis op de Westermarkt waardig was.

Kan het wijzen op een onvoldoend kerkbezoek dat aan Hemony ook werd opgedragen het maken van drie nieuwe luiklokken, welker geluid duidelijker en op grooteren afstand hoorbaar moest zijn dan dat der oude, en die zóóveel zwaarder waren dan de vorige, dat „ten insichte haere dienst door 't meerder gewicht der nieuwe klocken is verswaert" de jaarwedde van de vier klokkenluiders ieder met 20 gld. werd verhoogd en gebracht op 100 gld., gelijk bij raadsresolutie van 6 Januari 1659 werd bepaald ?

Waarschijnlijk is dit niet, want hetgeen bij de Westerkerk gebeurde was geen op zich zelf staand verschijnsel. Hetzelfde nemen wij waar bij de Oude Luthersche kerk te Amsterdam, die in 1632 in gebruik genomen is, terwijl het orgel eerst in 1692 gereed kwam. En de ronde Luthersche kerk in de Hoofdstad kreeg haar orgel pas in 1719, terwijl de kerk reeds in 1671 was ingewijd. [1]) Nog erger was het gesteld met de Oosterkerk, die in 1671 gereed kwam en die eerst in 1817 haar orgel kreeg. Ja ook in den Haag merken we hetzelfde op bij de Nieuwe Kerk, die den 3en Mei 1656 werd in gebruik genomen en die eerst in 1702 haar door *Jan Duyschot* vervaardigde orgel ontving. Dat een dorpskerk als die te 's Graveland 22 jaar op haar orgel moest wachten, en die te Oudshoorn zelfs 118 jaar zonder zulk een instrument moest be-

[1]) Het is wel eigenaardig dat al die Amsterdamsche kerken, die in de XVIIe eeuw gebouwd zijn, op een Christelijken feestdag zijn in gebruik genomen : De Zuiderkerk op Pinksteren 1611 ; de Noorderkerk op Paschen 1623 ; de Westerkerk op Pinksteren 1631 ; de oude Luthersche kerk op Kerstmis 1632 ; de ronde Luthersche kerk op Kerstmis 1671 en de Oosterkerk volgens sommigen op Kerstmis 1671, volgens anderen echter den 4en October van dit jaar.

staan kan op rekening gesteld worden van gebrek aan geld — er zijn nog dorpskerken genoeg, die nooit een orgel hebben bezeten — maar die oorzaak kan in steden als Amsterdam en den Haag niet verondersteld worden. Ik zou er veeleer toe overhellen om het feit dat die groote-stads-kerken zoo lange jaren van een orgel verstoken bleven, toe te schrijven aan den orgelstrijd, die in de eerste helft van de XVIIe eeuw hier te lande in al zijn hevigheid woedde.

Immers in 1670 nog, toen er te Dordt een nieuw orgel zou gebouwd worden, verzochten de „dekens der gemeene neringen" om dit na te laten. In de meeste plaatsen werd het psalmgezang niet door het orgel begeleid, maar liet dit zich voor en na den dienst hooren. Constantijn Huygens kwam daar tegen op, want, zoo zegt hij „het laat zich onder ons veeltijds aanhooren, alsof er meer gehuild en geschreeuwd, dan gezongen wierd." Daarom wenschte hij, „dat het Orgel in alle statelijkheid en eenvoud voor, onder en na den Godsdienst behandeld worde". Maar ook raadde hij aan „dat men alle konstige dartelheden van den organist uit ons kerkgebouw verbanne" en verder zou hij willen voorstellen „dat wij na het eindigen van den gezongen psalm geen orgelgeluid vervolgd, want dat houde ik ronduit voor ijdel en ondienstig ; maar dat, nadat de psalm afgekondigt zijnde, het orgel tien of twintig, min of meer maaten vooruit eene statelijke inleiding tot het Gezang maakte, en niet de stemmen der Gemeente alleen, maar zelfs haare harten hielp bereiden tot die zedige en eerbiedige aandagt, die in 't uitspreken van de heilige woorden word vereischt."

Ook Dominus Aegidius Francken beklaagde zich in 1748 over het kerkgezang van zijn tijd. „Hoe onchristelijk gaat dat menigmaal in zijn werk, hoe verwart, hoe onaandachtig, hoe oneerbiedig, hoe herte- en geesteloos zingt men veeltijds niet", zoo uitte hij zich.

Te verwonderen is dit niet, wanneer er geen orgel in de kerk was of wanneer dit onder het psalmgezang zweeg, welke laatste omstandigheid misschien ten deele te verklaren is uit

het eigenaardige en bevreemding wekkende feit, dat velen van de organisten in de Gereformeerde kerken Roomsch waren. Dit wordt medegedeeld door den Poortwachter in „de Ster" van 25 November 1921. Volgens dezen waren Jan Pietersz. en Diderik Sweelinck, de bekende en beroemde organisten van de Oude Kerk te Amsterdam; Helmbrecker, de organist van de Groote Kerk te Haarlem; Cornelis Schuyt van de Gereformeerde Kerk te Leiden; Verreyk van die te Rotterdam; Keyllert van die te Hasselt en Morleth van die te Arnhem allen Roomsch. Nu is het wel waar, dat deze organisten geen kerkelijke, maar stedelijke ambtenaren waren, maar dit neemt niet weg, dat een Roomsche organist in een Gereformeerde kerk niet op zijn plaats is, omdat de Roomsche kerkmuziek geheel afwijkt van die der Gereformeerden en een Roomsche niet in kan leven in, niet geroerd kan worden door, zijn ziel niet leggen kan in de begeleiding van het Gereformeerde psalmgezang. 't Is dan ook niet wel te begrijpen, dat de Gereformeerden die Roomsche menschen op hun orgels geduld hebben.

DE AMBTELIJKE ARBEID AAN GEESTELIJK ONEVENWICHTIGEN. [1])

door

Dr J. WATERINK.

I.

Er is een tijd geweest in welken men, naar het scheen, zoo ongeveer klaar was met de wetenschappelijke beoefening der ambtelijke vakken in het theologisch organisme. Wanneer men handboeken als van Achelis [2]), van Oosterzee [3]), Krauss [4]) en dergelijke in handen krijgt, dan zou men wanen, dat het feitelijk maar de kunst is om in zeer korten tijd U allerlei voorschriften te herinneren, welke zoo voor en na hun deugdzaamheid hadden doen blijken, — om een geroutineerd predikant te zijn.Ik spreek met opzet van g e r o u t i n e e r d. Want op het handig toepasen van enkele kunstgrepen schijnt het alles aan te komen. En handigheid verkrijgt men door routine [5]).

Wanneer men nu ook maar had ondervonden, dat het inderdaad met een toepassen van allerlei regels ging. Wanneer nu in de practijk de menschen maar wat meer geleken

---

[1]) Met oog op de vele lezers van dit tijdschrift, die in ambtelijken arbeid veel belang stellen, maar niet wetenschappelijk gevormd zijn, zijn in dit artikel zooveel mogelijk de vreemde termen vertaald weergegeven.

[2]) A. E. Chr. Achelis, „Practische Theologie" (1911) en „Grundriss der Pract. Theol. (1912).

[3]) Dr J. J. v. Oosterzee, „Practische Theologie".

[4]) Dr A. Krauss, „Lehrbuch der Practischen Theologie", 1898.

[5]) Vgl. mijn dissertatie, „Plaats en Methode van de Ambtelijke Vakken" pag. 88, 194.

hadden op den beroemden grauwen turf: maar — „helaas", durf ik niet zeggen — zóó was het niet. Allerlei moeilijkheden bleven zich voordoen, en tallooze gevallen waren er, bij welke de kunstgrepen faalden.

De techniek, die de practische theologie ons moet leeren, naar het woord van Achelis en de menschen uit zijn school, voldeed in velerlei opzicht allerminst aan de eischen. Men had wel rekening gehouden met vele en velerlei mogelijkheden, maar schijnbaar vergeten dat men met levende wezens te doen had, die steeds dezelfde zijn, maar toch ook even zeker in eindelooze variatie zich openbaren. Men wilde de zielen cureeren, de kerk in „Selbsttätigkeit" zetten, maar de realiteit van het leven verloochende menigmaal de kunst van den theoretisch volleerde.[1]) Er is thans een groote keer gekomen. Van de psychologie verwacht men andere dingen. De school van Drews, Niebergall en zijn volgelingen, vat de zaak anders op. Men ziet meer de realiteit, en houdt met de realiteit rekening bij het bepalen van krankheid en middel ter genezing.[2]) Nu is het hier niet de plaats den strijd der richtingen te bespreken.

Ook al is het waar, dat in de oudere school de aandacht ook wel op den individu viel, toch is het een onmiskenbare verdienste van degenen, die de practische theologie in een nieuw spoor hebben geleid, dat bij hun methode, veel meer dan tot dusver, ook de aandacht viel op de behoeften en de belangen van den enkeling.

Nu heeft de arbeid, aan den individueelen mensch te verrichten, allerlei lichtzijden, óók voor den ambtsdrager zelf. Hoe vaak zijn we niet gesterkt bij het bezoek aan een eenvoudige moeder in Israël, die zichzelf van haar positie in Gods kerk niet bewust was; — die het zoo goed weten wie ze zijn, zijn vaak de beste en vroomste moeders niet. — Hoe menig-

---

[1]) Vgl. mijn dissertatie t. a. p. 97 v. v.

[2]) Vgl. W. Frühauf" „Practische Theologie" 1910. W. Bornemann, „Die Unzulänglichkeit des Theologischen Studiums" 1917. C. Clemen „Zur Reform der Practischen Theologie" 1907. E. v. d. Goltz „Grundfragen der Practischen Theologie" 1917. Mijn dissertatie t. a. p. 105.

werf zijn we in den goeden zin beter geworden, wanneer we de confidentie van een ouden broeder mochten aanhooren. En wat zijn we vaak rijk geworden door een enkel uur van samenspreking met iemand, van wien we zóóveel têer leven niet hadden verwacht.........

Maar...... laten we eerlijk zijn. Hoe vaak zijn we ook niet van een bezoek tehuis gekomen, met zooiets als een zucht over de onaangename ontmoeting, die we hadden of over de onbegrepen kwesties voor welke we werden geplaatst. Hoe vaak denken we niet bij onszelf : bij die broeder of die zuster, daar is iets. En toch hij of zij is zoo akelig lastig. Wanneer ze wat meer sympathiek was zou men gaarne zich wat dieper in de zaak inwerken, maar...... de scherpte van spreken, de stiekeme zwijgzaamheid trekt allerminst aan. Nu zijn er ongetwijfeld menschen met een onaangenaam humeur. De Nurks van Hildebrand heeft een groote familie. Alleen, dit is het ongeluk, ze zitten niet allen in den Haarlemmerhout, die familie-leden. Wanneer we nu spreken over „onevenwichtigen", dan moeten we even een onderscheid maken. Er zijn menschen, die eenvoudig een onaangenaam humeur hebben. Zoo zou ik willen noemen, die menschen, die een lust hebben in het plagen van hun medemensch. Ze zijn eenvoudig onaangenaam, omdat het voor henzelf de grootste vreugde is anderen leed te veroorzaken. De zondige neiging, die zeer dicht naderen kan aan de ongerechtigheid, die ons als de speciale zonde van den Satan, den diabolus, den verwarring-stichter, wordt geteekend, komt onder ons onderwerp niet ter sprake. Wij hebben het over een ander soort lastige menschen.

Wij hebben te handelen over „geestelijk onevenwichtigen". Dat zijn, in de practijk, ook meestal heel lastige menschen, maar dan menschen, die men toch groot onrecht zou doen door hen maar over één kam te scheren met diegenen, die uit zondige neiging, zonder meer hun ongerechtigheid uitleven. Wat we onder geestelijk onevenwichtigen verstaan, zegt eigenlijk het woord zelf reeds voldoende. Een normale geest des menschen is in evenwicht, althans in zooverre, dat de

verschillende functiën van den geest [1]) vrijwel met gelijke energie en in gelijk tempo werken. De één moge meer een gevoelsmensch, de ander moge een verstandsmensch of een wilsfiguur zijn, — zoolang de mensch gerekend kan worden onder de normale menschen van zijn tijd, spreken we van een geestelijke evenwichtigheid. Hoe grooter het geestelijk evenwicht bij iemand is, hoe grooter harmonie er in zijn leven zal openbaar worden. De eenzijdigheid van een mensch, naar de zijde van één der functiën van de ziel heen, maakt hem steeds minder evenwichtig in de openbaring van zijn leven. Nu kan de onevenwichtigheid, die stricto sensu bij elk mensch voorkomt, feitelijk niet dien naam dragen, zoolang niet de onevenwichtigheid des geestes ook de levensharmonie verstoort. Ook een wilskrachtige figuur, die zeer eenzijdig man van de daad is, kan niet geestelijk onevenwichtig worden genoemd, zoolang door zijn optreden de harmonie niet wordt verstoord. Het wil mij voorkomen, dat wij dit moeten handhaven, wijl ons anders de objectieve maatstaf ter beoordeeling ontbreekt. Maar er zijn ook anderen, wier onevenwichtigheid zoo sterk opvalt, dat zij een last voor hun omgeving en een vraagteeken voor hun bekenden worden. De functies van den geest werken zoo ongelijkmatig en ongelijknamig, dat men zich afvraagt welke functie gestoord is. Zoo kan iemand in het gevoelsleven zoo eenzijdig ontwikkeld zijn, dat zelfs zijn gedachte-leven abnormaal schijnt, en men veeleer aan een stoornis van het denken, dan aan een defect van het gevoel

[1]) Wij noemen hier den term „functien van den geest". Over de vermogensleer kan natuurlijk niet gehandeld worden in dit artikel. Wanneer we dan ook spreken over een evenwichtige verhouding tusschen „verstandsleven", „gevoelsleven" en „wilsleven", dan bedoelen we ook daarmee niet een drietal „vermogens" te poneeren. Het spraakgebruik is in dit artikel overgenomen, terwille van de leesbaarheid voor hen, die niet gewoon zijn op de problemen, die in de psychologie aan de orde zijn, in te gaan. En voor hen, die dat wèl zijn, heeft onze uitdrukkingswijs, mits men het motief voor het gebruik begrijpt, geen bezwaar. Een breede behandeling van de „vermogens"-kwestie, zou de aandacht van de hoofdzaak van dit artikel afleiden, naar iets, wat hier niet in de eerste plaats aan de orde is.

zou meenen te moeten toeschrijven, wat als ongewoon opvalt. Deze menschen nu, die onder de beide sexen worden gevonden, zijn zeer dikwijls een kruis op den levensweg van hem, die in het ambt dient.

De ambtelijke arbeid welke ook rekening heeft te houden met de belangen en de eigenaardigheden van den enkeling, is juist het moeilijkst meestal dàär, waar men te doen heeft met geestelijk onevenwichtigen, welke gewoonlijk gemakshalve onder den éénen naam „lastige menschen" worden genoemd.

Juist daarom is de moeilijkheid bij den arbeid aan zulke menschen zoo groot, wijl de ambtsdrager in aanraking komt met menschen, die veelal van andere principes voor denken en gevoelen uitgaan, dan de normale mensch, dus ook dan de ambtsdrager zelf. Nu kan men onmogelijk toegeven, zooals de school der nieuwste paedagogen wil, dat er van algemeene wetten en regelen voor het geestelijk leven niet kan worden gesproken. Wie de schepping naar het beeld Gods aanvaardt, zal ook bij alle gedestrueerd zijn van dat beeld in den mensch, toch vasthouden aan het bestaan van een normaal menschelijk type. Niet omdat het vertegenwoordigd wordt door de helft plus één of meer, maar wijl het beantwoordt aan het beeld dat de Schrift ons van den normalen, zij het ook zondigen mensch geeft.[1]) De Schrift gaat uit van vaste wetten en regelen voor de functies van den geest. Het liefelijke is naar de opvatting der Schrift voor elk mensch liefelijk. De roos van Saron is voor ieder normaal mensch mooi. De heerlijkheid van Salomo is voor ieder schoon. De daad van Haman voor

[1]) Tot welke excessen het aan de andere zijde weer voert indien men zekere vaste normen aanneemt, zonder aan de religie recht te doen wedervaren, bleek meer dan eens. Waar met de Openbaring geen rekening wordt gehouden, wordt allerlei godsdienstige aandoening en beleving tenslotte tot psychopathologische verschijnselen teruggebracht. De Deen Dr E. Rasmunsen maakt Jezus tot een zielszieke. (Dr E. R., Jesus. Eine vergleichende psycho-pathologische studie. Leipzig 1905.) Natuurlijk bestaat er tusschen het zenuw-leven en het beleven van godsdienstige emoties wel verband. Cf. R. Stritter, Seelsorge an Abnormen. Cf. ook J. Bosch in G. T. T. XXIV. 9.

ieder mensch die van hoogmoed, die straf verdient. Zoo is de opvatting der Schrift. Vaste wetten voor heel het levensproces van onzen geest. Vaste wetten en vaste praemissen. Dit is iets anders dan ideae innatae — dat behoef ik niet te zeggen.

Maar wanneer we nu van vaste lijnen, die er door ons geestelijk leven loopen, volgens de Schrift mogen spreken, dan is het verklaarbaar, dat alles wat het geestelijk evenwicht verstoort, ook uit het leven moet worden geweerd, of verdreven, waar het aanwezig is. En om de stoornis van het leven in het algemeen op te heffen, èn om al datgene, wat de komst van Gods koninkrijk in het hart en in de omgeving van den patient zou tegen houden, weg te nemen.

Maar nu is geestelijke onevenwichtigheid geen organisch gebrek, noch een abces, dat langs operatieven weg moet worden verwijderd. De ambtelijke arbeid aan deze personen moet niet wachten tot de geneesheer zijn werk heeft gedaan — zooals bij iemand, die in onmacht viel — neen, meestal moet juist de ambtsdrager, speciaal de predikant optreden, om het geestelijk euvel mede te cureeren.

Maar daartoe is allereerst noodig, dat de oorzaken worden opgespoord, die tot het droeve resultaat leidden. — Meestal moet hier met een reeks van gebeurtenissen of feiten worden gerekend, en daarom spreken we van oorzaken in het meervoud. — Ook al zou toch door intimidatie — zooals helaas soms geschiedt — of door mooie beloften, de uiterlijke openbaring van de onevenwichtigheid en harmonie-verstoring, een tijdlang kunnen worden tegengegaan, dan nog heeft men feitelijk niets anders bereikt, dan dat straks een teleurstelling volgt, die erger is dan het eerst geleden leed. De oorzaak moet gevonden [1]).

Voor den ambtelijken arbeid aan deze personen is het noodig, de oorzaken, door

[1]) Lic Dr G. Diettrich, Seelsorgerische Ratschläge 11, s. q. q.

welke het geestelijk evenwicht werd verstoord, op te sporen.

Dit is geen gemakkelijk werk, ik wil het niet verheelen. Maar zoodra we met de ziel van den mensch in aanraking komen hebben we immers steeds te doen met het meest fijn besnaarde instrument en het meest gecompliceerde orgaan uit Gods schepping. Daarom is steeds de arbeid aan een menschenziel zoo buitengewoon zwaar te achten. En waar nu het abnormale van dien geest en in dien geest tot object van arbeid wordt genomen, daar is inzonderheid de moeilijkheid groot. Gelukkig kunnen we echter dankbaar gebruik maken van de resultaten der nieuwere psychologie [1]). Wanneer ik dit zoo zeg, dan klinkt dat vrij eenvoudig, maar we hebben niet te vergeten, dat er in Duitschland onder de orthodoxe theologen een vrij scherpe strijd is gevoerd, of het wel aanging van de resultaten dezer meestal ongeloovige mannen van wetenschap gebruik te maken. Ik mag hier zeker wel verwijzen naar de geschriften van Consistorialrat Dietrich Vorwerk, die met klem den eisch doet hooren, dat alles wat als gegeven uit het linksche kamp ons toevloeit, en voor ons bruikbaar is, ook door ons gebruikt moet worden [2]). Inderdaad geven de kinderen der duisternis, gelijk meermalen zoo ook hier, den kinderen des lichts menig prachtig en krachtig wapen in handen. Nu is het waar, dat zulks gevaarlijk zijn kan. Immers de wetenschapelijke beoefening der zielkunde is het meest daar te vinden, waar men aan zielkunde doet, maar aan het bestaan van een ziel in engeren zin niet gelooft. Evenwel moet door ons met een corrigendum, waar het noodig is, met een dubel corrigendum, toch gebruikt al datgene, wat zich aan ons aanbiedt om ons in den strijd tegen de steenen op den weg van het koninkrijk Gods te steunen en te helpen. Er zijn ook vele medici, die niet gelooven, dat zij bij hun strijd, om een menschenleven te redden, ook

[1]) Cf. Dr T. Stekel. Das liebe Ich. VII. s. q. q.

[2]) Cf. Dietrich Vorwerk, Die Bedeutung der religiösen Seelenkunde des Kindes. 7 s. q. q.

werken in het belang van een onsterfelijke ziel, die er niet van willen weten, dat ze van den dood redden een mensch, die een beelddrager des Allerhoogsten is. Maar daarom verwerpen wij hun arbeid niet, maar aanvaarden dien dankbaar en maken er een eigen gebruik van. De ouden zeiden: God kan met een krommen stok wel een rechten slag geven. Dat geldt ook hier.

Dan — gebruik makende van de gegevens, ons verschaft door deze nieuwere psychologie, kunnen we dankbaar constateeren, dat er in de laatste jaren op menig punt een groote verheldering is gekomen, en dat veel dat vroeger duister was, nu klaar en onderscheiden wordt gezien. Maar ook aan de andere zijde: het kan niet worden ontkend, dat veelal de arbeid moeilijker is geworden. Immers de gemeenplaatsen, die voorheen opgeld deden, bleken zonder waarde schier. En hoe meer men de ziel van den mensch leerde kennen, hoe dichter men bij de juiste methode kwam, maar ook: hoe moeilijker het werd de juiste methode met eenige zekerheid te benaderen. Veel meer dan voorheen wordt er in onzen tijd ook verband gezocht tusschen uiterlijke omstandigheden, en innerlijke gesteldheid. Ook daarom wordt het zoo uiterst moeilijk iemand werkelijk psychologisch te benaderen, wijl, zal zulks geschieden, men feitelijk met schier geheel zijn verleden en zijn huidige omstandigheden op de hoogte moet zijn. [1]) Evenwel, al ontveinzen we ons niet, dat we juist door hetgeen de nieuwere zielkunde ons leerde, voor tallooze moeilijkheden geplaatst worden, van de andere zijde is het ook waar, dat men niet dankbaar genoeg wezen kan, dat we zoo gelukkig mogen zijn, dat we ontwaakt zijn uit een droom, — al was het dan een zoete droom —, in welken onze voorgeslachten, wat dit terrein en de moeilijkheden op hetzelve aangaat, waren verzonken. Het is verre van benijdenswaardig, te verkeeren in de positie van den bedelaar, die zich gouden schatten in zijn bezit droomt. Het ontwaken moet immers zeker

[1]) Cf. Oswald Bunke, Die Diagnose der Geisteskrankheiten. E. Stern, Die krankhaften Erscheinungen des Seelenlebens. 21 s. q. q.

volgen. En een mensch met een waan van geluk, is geen ideaal van ons. We erkennen dus volmondig, dat het werkelijk ernstig zich bezig houden met psychologische vraagstukken, speciaal dáár, waar we onze aandacht wijden aan het min of meer abnormale, veel moeilijkheden meebrengt; ook gevaren misschien; maar toch maken we van de resultaten der nieuweren dankbaar gebruik. We zullen wel niet op het oude voetpaadje met zijn vier temperamenten. die minder of meer gemengd, zoo regelmatig voorkomen, dat ieder mensch er onder te vangen is, kunnen voortwandelen. We zullen wel anders moeten gaan oordeelen. Natuurlijk trede de ambtsdrager hier nimmer op het terrein van den geneesheer. Hij blijve ziele-herder. Maar ook als zoodanig moet hij iets weten van de wijze, waarop jegens abnormalen moet worden gehandeld.

Juist nu waar het gaat om menschen wier geestelijk evenwicht min of meer werd verstoord, gaven de laatste jaren ons prachtig materiaal. De geestelijk onevenwichtigen zijn ons allen wel bekend. Het zijn de menschen, die overal waar ze komen, een zekere spanning brengen, in wier tegenwoordigheid men zich min of meer onaangenaam gestemd voelt; menschen, die men met een onschuldig woord op het kookpunt brengt, en die plotseling tot explosie komen, ook al is men zich niet bewust één vonksken bij hun licht ontvlambaar gemoed gebracht te hebben.

Men heeft voorheen gepoogd dezulken onder het groote woord van sanguinischen of melancholischen in te deelen bij een rubriek van onaangenamen. Maar veel verder kwam men daardoor niet. Een nauwkeuriger onderzoek bracht al spoedig aan het licht, dat feitelijk de gevallen, die men tegenkwam, zooveel van elkander verschilden in wezen, dat er naar een andere verdeeling, een andere verklaring óók dan de ouderwetsche, die berustte op het meer of minder gal, of meer of minder bloed hebben, moet worden gezocht. [1])

[1]) Cf. Fr. Niebergall. Practische Theologie I. 66 s. q. q.

Nu is dit de groote verdienste der nieuweren, dat zij zijn gaan experimenteeren en gaan deduceeren. Men theoretiseerde maar niet alleen over een ziel, zooals men zich die dacht, maar — al moet erkend, dat het vaak materialistische motieven zijn geweest, die de leidstar waren — men kreeg toch te doen met heusche levende menschen, met een werkelijk bestaan in dit leven.

Het is wel waar, dat de richtingen, die verklaren willen en verstaan, wel menigmaal zeer eenzijdig het bestaan van het „semen religionis" hebben veronachtzaamd. Het is ook waar, dat we om die reden niet immer, zelfs zeer dikwijls niet, met de vertegenwoordigers dezer richtingen kunnen meegaan. Maar laten we dan doen als het vooglenpaar, dat rustig eigen nest bouwt, met de veeren van andere vogels. Zoo rustig mogelijk aanvaarden wat goed is, maar dan „umbilden" naar eigen beginsel. In methode dankbaar voor het geleverde, maar in principe met eigen bouwstoffen bouwen gaan, naar de stijl, die de realiteit tot uitdrukking brengt.

Een menschen-ziel wil verklaard worden. En een menschenziel wil ook andere zielen verklaren. Dat is met onze schepping naar het beeld Gods gegeven. Doch voor een verklaring is een definitie, en voor een definitie is een rubriceering noodig. En dat juist nemen we van de nieuwere psychologie over.

Nu komt de ambtsdrager in den regel in aanraking met, — en wordt zijn raad en hulp gevraagd in die gevallen, welke allereerst door den psychiater moeten worden behandeld en beoordeeld. Wanneer er werkelijk ziektegevallen zijn, laat men de behandeling echter niet aan den ambtsdrager alleen, en zal hij ook zelf dat niet willen en niet durven. Maar gewenscht is het zeker, dat hij eenigszins „kijk" heeft op psychologische kwesties. Dat hij inzicht heeft in de mogelijkheden èn de moeilijkheden, waarmee hij in aanraking komt.

De psychologie geeft een omschrijving, en zooveel mogelijk een verklaring als psychologie van het gewone, dat, in z'n absoluten zin genomen, nooit voorkomt —; we zijn allen

door de zonde min of meer gedegenegeerd. Wie bang is voor een hond, voor een muis, voor een spin, lijdt feitelijk aan een bepaalde degeneratie. Natuurlijk zouden hier talooze voorbeelden te geven zijn. Maar de psychologie geeft ook verklaring van, en rubriceering voor die gevallen, die een afwijking van het normale beteekenen, waar het geestesleven toch nog niet beslist ziek moet worden genoemd.

Nu is het evenwel, wanneer men op deze wijze de geest van den mensch ook ziet als een product van de omstandigheden — dat niet materialistisch gedacht, maar zoo, dat God ook, door wat in den eigen tijd als tijdgeest moet erkend, vormend inwerkt, of formeerend laat inwerken op den geest des menschen — verstaanbaar, dat de geest van den tijd niet zonder invloed blijft op den mensch. Wie zou bijvoorbeeld durven staande houden, dat een geweldig wereldgebeuren als de oorlog van deze eeuw, geen invloed oefende op den geest van den tijd ? Maar dan ook zal die tijdgeest zich in levende menschen moeten openbaren. En wij allen zijn aan het werken van dien tijdgeest minder of meer onderworpen. Dat nu bizonder sensitieve naturen al heel spoedig den invloed van den geest des tijds ondergaan, laat zich gemakkelijk verstaan. In een periode, in welke alles er toe meewerkt, om den mensch moedig en vertrouwensvol te stemmen, zal men een geval van een pessimistisch gestemd mensch veel meer en veel dieper ingrijpend zien, dan in een periode, in welke de mensch zeer spoedig geneigd is in te zinken. Van den anderen kant is het ook waar, dat in een tijd, in denwelken het materialisme, b.v., een soort school van pessimisme brengt, dat pessimisme weer veel meer verstandelijk gemotiveerd en logisch zal zijn, naar het schijnt. Ja, we kunnen zelfs wel zoover gaan, dat we kunnen zeggen, dat het door den tijdgeest aangegrepen zijn, een bepaald soort van geestelijke onevenwichtigheid kan worden. Ook al komt deze soort van geestelijke onevenwichtigheid — waarover straks meer — onder belijdende Christenen niet zoo dikwijls voor, toch, waar ze als soort, als speciaal geval, bestaat, daar kan niet ontkend,

dat de tijdgeest ook wel inwerken *moet* op gevoelige naturen, die dan hun onevenwichtigheid in ander opzicht openbaren. Maar dan moet er dus in elk geval, dat zich voordoet, rekening gehouden worden met wat gemeenlijk de tijdgeest wordt genoemd.

Evenwel, niet alleen de geest van den tijd, maar ook heel het verleden oefent een invloed uit op het geestelijk zijn van den mensch. Dit is zoo evident voor ieder, die een weinig zelfkennis, en een weinig levenservaring heeft, dat ik over deze bewering niet lang behoef te spreken. Hoevelen zijn er niet voor wie de druk uit de jeugdjaren nog steeds een oorzaak is van een geestelijk gedeprimeerd zijn ; het moge dan schier overwonnen zijn — bij tusschen-poozen toch komt er telkens weer een wolk, die het stralende levenslicht onder-vangen wil. En wat is voor een mensch niet de waardij van een zonnige jeugd ! Wanneer de jongenskiel nog om de schouders glijdt, dan worden de menschen gevormd. Vooral de levensomstandigheden, zoo tusschen dertien en achttien jaar, de jaren van de puberteit, zijn van buitengewoon gewicht. En schier geen enkel geval is denkbaar, waar niet de geestelijke onevenwichtigheid in verband zou staan met iets dat in het verleden geschiedde.

Voor een rechte onderscheiding is het noodig dat men rekening houde met wat gemeenlijk de geest van den tijd wordt genoemd, en dat men zooveel mogelijk afkomst verleden en heden van den geestelijk onevenwichtige kenne.

Het zou echter niet aangaan in dit verband zooiets belangrijks als de tijdgeest te noemen, indien we niet speciaal de aandacht vestigden op datgene, wat onder „geestelijk onevenwichtig tengevolge van den tijd en zijn omstandigheden" moet worden verstaan.

Daartoe merken we op, dat het een specifiek kenmerk van onzen tijd is, dat men zich pleegt over te geven aan datgene,

wat de massa beroert en bekoort. [1]) Ook zelfs daar, waar een zich zoo krachtig mogelijk tegen den tijdgeest verzetten wordt gevonden, ja, zelfs daar, waar men zich geheel losmaakt uit den tijdstroom, kan toch van een door den tijdgeest beinvloed worden sprake zijn, daar men dan immers in het negatieve zijn levenspositie bepaald ziet door datgene wat men niet heeft, of niet hebben wil. Hoevelen echter verliezen in onzen tijd niet hun evenwicht door den harden drang van den jachtigen bestaansstrijd! In de industrie-centra, waar fabriek aan fabriek zich rijt, en men zoo den ganschen dag leeft in de rookerige, nevelachtige, vochtige atmosfeer, die op zeven van de tien dagen de fabriekstad kenmerkt; waar het leven kleurloos is en het geneugt bestaat in de gemeenschappelijke lol in een kroeg of een cabaret, stompt het gevoel zoodanig af, dat het schijnt of men voor hoogere indrukken niet meer vatbaar is. En toch ook hier wordt een klaar bewijs gevonden, dat de mensch niet enkel stof noch enkel product van de omstandigheden is. Het gevoel kan tenslotte niet geheel ondergaan. En zoo wordt er bij menigeen uit arbeiderskringen onzer steden een geestelijke onvoldaanheid geboren, die telkens weer tot geestelijke onevenwichtigheid overslaat. Wanneer men nu rekent met het milieu en den tijdgeest, wanneer men de omstandigheden van zoo iemand kent, dan kan het niet anders of men zal beter hem het remedie kunnen toedienen, dat hem helpen moet, dan wanneer men van dat alles onkundig is. Maar er is meer, dat met den geest van den tijd nauw verband houdt. In de laatste jaren is er in zeer sterke mate een grootere spanning gekomen in de verstandelijke prestaties van den mensch. Waar de mensch schier geheel de natuur beheerscht, waar hij reuzen-krachten in een kleine machine tesamengebracht heeft, een machine, die hij moet bedienen, die hij ook nog zoo economisch mogelijk moet bedienen, daar zal het duidelijk zijn, dat ook hier ter eerster instantie het evenwicht wordt verplaatst naar den

[1]) cf. A. l'Houet, Psychologie der Kultur, passim.

verstandelijken kant, en zulk een groote inspanning van den geest eenzijdig wordt geëischt, dat er, gewoonlijk maar al te spoedig, een reactie intreedt, die geheel zijn geest uit het evenwicht brengt.

En niet alleen geldt dat van de bewoners onzer steden. Wat is er in de laatste jaren ook op het gebied van den landbouw b.v. niet ontzaglijk veel gewijzigd! Vroeger werkte de landman met noeste vlijt aan zijn elken dag terugkeerende dagtaak. Doch hij stond feitelijk buiten het groote leven. Maar dat is veranderd. De omstandigheden dwongen hem in te treden in het leven van de organisatie, hij werd lid van een boerenbond, hij werd lid van een of meer coöperaties, hij moet vergaderen, congressen bezoeken, en ook het politieke leven vraagt zijn aandacht. De fiscus dwingt hem boek te houden; de strijd om het bestaan dwingt hem zijn krachten, ook die van den geest, tot het uiterste in te spannen, maar daarom moet hij landbouwcursussen, en scholen bezoeken. Zoo kwam ook hier tengevolge van de veranderde tijdsomstandigheden een groote ommekeer. En dat zijn altemaal dingen, die zich wreken. De verstandelijke richting, die ook de plattelandsbewoner uit moet gaan, geeft aan het leven een eenzijdigheid met hetzelfde gevolg van reactie.

Het zal niet noodig zijn op te merken, dat ook in de arbeiderskringen ten platten lande eenzelfde verschijnsel wordt geconstateerd. De middenstand in de dorpen blijft aan den algemeenen wedloop niet vreemd. De dagen van den gemoedelijken kruidenier, die met zijn krijtstreepjes telde en den tijd had, zijn voorbij. Daarin is wat goeds. De krachten, die er zijn, mogen en moeten gebruikt worden; maar onze tijd verbruikt helaas maar al te dikwijls de krachten van de eene zijde van het geestelijk leven zóó, dat er voor de andere zijde zulk een operatie-terrein in den tijd van reactie overblijft, dat de gedwongen onevenwichtigheid de grootst mogelijke onaangenaamheden na zich sleept.

Hoe heeft nu de ambtsdrager, inzonderheid de predikant, tegenover deze verschijnselen te staan? Ja, hij moet waar-

schuwen, als het nog niet te laat is, zeker, dat zal niemand ontkennen. Maar dan verder? Wanneer de geestelijke onevenwichtigheid merkbaar wordt...... Daarover gaat het nu toch.

Het wil mij voorkomen, dat de ambtsdrager, die een dergelijk geval van geestelijke onevenwichtigheid in zijn practijk tegen komt, verkeerd doet, met dadelijk het geval in zijn kern aan te vatten. Gewoonlijk openbaart zich dit soort van kwaal in een geestelijk moe zijn. Vaak zal de man huilen; hij zal spreken òf van een verloren leven, òf, wat ook zeer dikwijls voorkomt, hij zal zich uitermate bezorgd toonen, voor alles wat zijn bezit of zijn taak geldt. En intusschen is er toch een zoeken naar iets anders. Nu wil het mij schijnen, dat men, gelijk immer, ook hier rekenen moet met de oorzaak van de kwaal. De verstandelijke vermogens van zulk een man zijn te lang gespannen geweest, en te strak getrokken. Nu trilt die sterke verstandelijke werking nog na, maar vraagt het gevoel om voldoening. Waarom zou iemand, die goed psychologisch optreedt, niet met dat feit rekening houden? Maar wie werkelijk rekening houdt in zijn optreden, met alle gegevens, die hij kent, zal niet maar dadelijk in dit geval beginnen te vertroosten, zoo in den zin van: m'n goede broeder, huil maar niet, uw leven is niet verloren; ook zal hij niet vermanen over het zoo sterk de aandacht concentreeren op allerlei aardsche dingen. Wil hij werkelijk ietwat zielkundig handelen, dan zal hij eerst toonen, dat hij den man begrijpt. Laat hij *beginnen*, met *mee te treuren* om wat in onzen tijd de zielen zoo licht verwoest, en om wat onvrede geeft aan het hart. Een paar woorden, uit welke blijkt, dat gij werkelijk ook „in het gevoel van den man kunt inkomen", zooals de term vaak luidt, zullen al heel veel doen. Ge moet den man zien in zijn omgeving, ook in zijn gedachten-sfeer. Laat hem eerst uiting geven aan het besef van eenzijdig-belast-te-zijn, dat toch, verborgen, bij hem aanwezig is. En het „kon ik er maar eens los van worden van al dat aardsche drukke" moet ge eerst den man laten zeggen. Ga *dan pas*

de andere kant zien. Ge zult merken, dat zoodra ge met hem zoekt naar een middel, door hetwelk het alles anders wordt, ge zijn oor hebt. Maar nu zielkundig te werk gaan. Bedenk, dat die man zoekt naar een gevoelsprikkel ; dat zijn gevoel, òf zoozeer in actie is omdat de rechten van het gevoel langen tijd werden miskend, òf, dat hij schijnbaar tegen dat gevoel strijdt, door nog maar steeds aan de dingen van zijn zaak te denken. Maar in beide gevallen roept het gevoel om voldoening. Welnu, dan moet ge dus niet te verstandelijk, maar veeleer met gevoelsoverwegingen beginnen. De kracht van het gebed is voor zulk iemand vaak veel meer duidelijk, dan voor een mensch wiens geest meer in evenwicht is. Dikwijls is ook het wilsleven toch in niet geringe mate gestoord, en waar dat het geval is, zal het zich kinderlijk overgeven en het gebed werkelijk schier wonderen kunnen doen. Het wil me voorkomen, dat men òf zonder uitzondering met verstandsmotieven komt, òf zonder mankeeren het gevoel wil doen spreken. Dit nu mag niet. Men geve zich rekenschap van de oorzaak van de kwaal. En dan zal het bij dezulken, die door den tijdgeest van eenzijdig „het verstand alles vragen" zijn aangegrepen, steeds noodig zijn, dat ge, nadat ze gevoeld hebben uw medegevoel met hunne nooden, op hun gevoelsleven gaat inwerken. Maar daar moogt en kunt ge niet blijven staan. Ge moet het gevoel zien als de weg tot den wil. Eerst dan wanneer ge hun wilsleven weer in normale relatie met het verstand en met het gevoel beide hebt gebracht, voor zoover dat aan u staat als middel, eerst dan zijt ge waar ge wezen moet.

Juist omdat deze vorm van geestelijke onevenwichtigheid in dezen tijd nogal eens voorkomt, meenen we op dit soort van gevallen uitdrukkelijk te moeten wijzen. Gelukkig kunnen we echter zeggen, dat bij de menschen met welke de Gereformeerde theoloog of de ambtsdrager gemeenlijk in aanraking komt, deze vorm van evenwichtsverlies niet de meest aanwezige is. Dat is verklaarbaar, doordien een Gereformeerd mensch met zijn Zondagsrust, met zijn geregelden kerkgang, met zijn meeleven met geestelijke dingen, in 't

gemeen een gunstige uitzondering mag vormen, op de meerderheid van de schare, die van geestelijke dingen ternauwernood den naam kent. Toch moet met den factor, dien we omschreven, steeds rekening gehouden worden, ook in andere gevallen. Immers juist de bedoelde „onevenwichtigen" zijn zeer gevoelig. En meermalen spelen ook de tijdsomstandigheden mede een rol in hun krankheid. Niet allen dus het speciale, dat zij beleefden, maar ook de algemeene geest van den tijd is een factor, die nimmer mag worden uitgeschakeld.

De onevenwichtigheid, die in het ambtelijk leven moeilijkheid geeft is van onderscheiden aard. Bespraken we „het door den geest des tijds beinvloed worden" het eerst, als een algemeen verschijnsel en een mee-heerschende factor, ook bij andere vormen van onevenwichtigheid — de meer speciaal getypeerde gevallen, die men in de ambtspractijk ontmoet, zijn gewoonlijk bij een viertal vormen onder te brengen.

Deze, voor de *ambts*practijk de voornaamste, bespreken we breeder.

1. Daar zijn *psychopathische karakters.* Menschen met een „nerveuzen" aanleg, en „psychische" eigenaardigheden.

2. Daar zijn ook gevallen, die terug te brengen zijn tot een botsing tegen de wijze, waarop men *als lid van zijn eigen sexe* in het maatschappelijk leven moet optreden.

3. Dan komen we dikwerf in aanraking met gevallen, die terug te brengen zijn tot de beleving van een *innerlijk conflict naar buiten* toe.

4. En ten slotte is er een geestelijke onevenwichtigheid, in verband met een *lichamelijk defect.*

1. *Psychopatische karakters in het algemeen.* [1])

Laten we eerst zeggen welke soort menschen onder deze groep vallen. Er zijn karakters die een duidelijk bewijs zijn,

[1]) Uitdrukkelijk verwijs ik bij de bespreking van dit punt naar het mooie boekje van Dr. (Med.) W. Gut, „Vom Seelischen Gleichgewicht und seinen Störungen.

dat er voor dezelfde prikkels een sterke individueel-verschillende vatbaarheid bestaat. Elke prikkel heeft een zekere sterktegraad noodig voor zij den dorpel van ons bewustzijn overschrijdt. Men spreekt daarom van de „Schwellen-Wert" van de prikkels.[1]) Maar nu zal het iedereen opgevallen zijn dat die „Schwellen-Wert" bij verschillende menschen geheel verschillend is. Er zijn psychopatisch aangelegde menschen, die voor de geringste prikkels vatbaar zijn en die hun geestelijk evenwicht door schijnbaar de kleinste dingen laten verstoren.[2]) Een onaangenaam geluid, dat bij herhaling gehoord moet worden, brengt hen tot wanhoop. Een kleine woordentwist brengt hen dagenlang uit hun gewonen doen ; zelfs hun physisch leven ondervindt in sterke mate de gevolgen. Om kleinigheden verliezen ze al hun zelfbeheersching. Ze gedragen zich eigenlijk als kinderen. Immers ook bij kinderen vinden wij dat „zich-geheel-laten-gaan-op-het-gevoel", in toorn, drift, vreugde of uitgelatenheid, totdat zij zichzelf als in een slop vastwerken. Daarom kan dan ook het eigenaardige in de geestelijke ontwikkeling van onderscheiden psychopatische karakters beschouwd worden als een achterblijven van de geestelijke ontwikkeling in bepaalde opzichten op een bepaald punt. Wat wij ook bij hysterische personen opmerken als zich opwinden tot flauwvallens toe, tandenknarsen enz. kan onder de primitieve uitdrukkingsvormen van gemoedsbeweging worden ondergebracht. Het zal duidelijk zijn dat wij hier te doen hebben met menschen die niet geleerd hebben *a*. opgewassen te zijn tegen de situaties in welke het leven de volwassen menschen in den regel brengt en *b*. hun gevoelsuitingen te beheerschen door hun wil. Het zijn dus affectmenschen, die in zeker opzicht kind gebleven zijn. Nu brengt dit alles in den regel een groote geestelijke onevenwichtigheid mee, waarbij de constellatie meestal zoo is, dat de patiënten zelf er het meest onder lijden. Om dit duidelijk te maken gaan

---

[1]) cf. August Messer, Psychologie, 113, 156 s. q. q. en passim.
[2]) cf. W. Gut, t.a.p. 29 s. q. q.

we weer naar het kind. Het kind ziet zichzelf zóó, als de omgeving dat kind ziet. Een kind dat door de omgeving voor een flinken jongen gehouden wordt, ziet zichzelf flink, en omgekeerd. Zoo is het ook bij deze menschen. Zij zien zichzelf als in een spiegelbeeld in de opvatting van hun omgeving. [1]) Maar het beeld dat de omgeving van hen heeft is meestal minder aangenaam voor den betrokkene zelve en zoo zien zij zichzelf als minder geschikten of als mislukten.

Hierdoor nu kunnen allerlei complicaties ontstaan. Men krijgt het figuur van de menschen die zichzelf pechvogels vinden. Zij komen altijd even te laat of zijn er altijd vlak naast. Dit is inderdaad misschien juist. Precies door hun eigenaardige geestelijke gesteldheid kunnen zij bizonder slecht een besluit nemen. Zij kunnen niet zich rekenschap geven van het juiste moment en kunnen over kleinigheden niet heenkomen. Een ander soort wordt gevormd door die typen die een genoegen hebben in het beklaagd worden. Zij willen gaarne de medelijdenswaardigen zijn. Wanneer eerlijke middelen niet aanwezig zijn neemt men zijn toevlucht tot allerlei voorwendsels om toch maar het doel te bereiken — juist zooals een papkindje met een sentimenteele moeder. —

Weer een ander soort van psychopatische gevallen vinden wij in die menschen, die in verband met de boven omschreven gesteldheid, steeds naar een oorzaak van hun onvoldaanheid zoeken in hun eigen omgeving. Streng doorgevoerd wordt ten slotte allerlei ongenoegen en ontevredenheid afgewend op de omgeving. O. i. ligt de zielkundige verklaring van het feit dat onderscheiden mislukte genieën zich tot anarchisme en bolsjewisme voelen aangetrokken, in deze richting.

Weer een anderen vorm, dien we onder deze patiënten aantreffen, is die van de stillen, die met hun ondervindingen zich in de stilte terugtrekken, jaren lang een onverzoenlijken haat in het hart omdragen en in de duisternis mokken.

Wat moet nu hier het optreden van den ambtsdrager zijn?

---

[1]) G. Dietriech, t.a.p. 15.

Meestal werkt gewone vermaning weinig uit. Men kan wel met Gods Woord komen, maar het blijkt telkens weer dat er zoo bitter weinig resultaat gevonden wordt. Zij schijnen ontoegankelijk voor een gewoon optreden. Het wil mij dan ook voorkomen, dat het beeld van deze menschen juist moet worden gezien, zal de ambtelijke arbeid resultaat kunnen vinden. Bij deze menschen toch is de spiegelende vlakte van het bewustzijn oneffen en bochtig, zoodat zij altijd weer elk beeld van hun beleving zien verwrongen en scheef. En dat wel scheef in steeds dezelfde richting. Daarom kunnen wij zeggen dat de zielkundige fout bij dezulken hierin ligt, dat zij alles zien in een bepaald verband en dat zij een feit of een gebeuren niet kunnen abstraheeren van allerlei toevalligheden en bijkomstigheden. Van den anderen kant kunnen zij het *wezenlijke* der dingen *niet* zien.

Nu vange de ambtsdrager aan met den patiënt te helpen, dat hij de dingen recht ziet. Hij beginne met zoo iemand zoo nauwkeurig mogelijk gade te slaan, opdat het hemzelf duidelijk worde waar de feitelijke fout schuilt.

Hij analyseere dus den toestand zooveel mogelijk. *Hij ga na met welk soort hij te doen heeft.* Hij trachte in het gesprek zooveel mogelijk na te gaan waar de oneffenheden in het spiegelvlak van het bewustzijn liggen. Maar wanneer het er dan op aan komt deze eenzijdigheid te restitueeren dan heeft hij er voor te zorgen, dat hij zich niet eenvoudig zuiver oppositief tegenover den patiënt stelt. Want immers wanneer hij zonder meer zijn patiënt van verkeerd denken beticht, dan zal hij dit alleen bewerken, dat er een zekere aversie bij zijn patient komt tegen een gesprek met hem als zielverzorger. Men beginne dus, aan den geestelijk-onevenwichtige het evenwicht te wijzen door te werken op zijn wilskracht. Al het overwicht, dat hij heeft, late de zielverzorger gelden om de weg tot de wil van zijn gemeentelid te vinden. Ook de sterkste aandrang mag geoefend ; de meest krachtige middelen moeten gebruikt ; maar steeds weer zorge de ambtsdrager dat hij het vertrouwen niet verbeurt, en vooral aan zijn

patiënt laat gevoelen : „Ik begrijp U ten volle."

Het kan niet worden ontkend dat dikwijls zeer weinig resultaat wordt gezien bij het bewerken van deze menschen. Maar ook moet worden toegegeven, dat zij dikwijls worden aangepakt precies op de wijze zooals het *niet* moet.

De ambtsdrager bedenke van tevoren, dat, hij moge hier een zeer moeilijke taak hebben, het belang van het behandelen van dergelijke menschen buitengewoon groot is. Immers, zij zijn menigwerf oorzaak van allerlei stoornissen in de harmonie ook van het gemeentelijk leven. Dat de medewerking van familieleden en omgeving in zulke gevallen door den predikant tot elken prijs moet worden geëischt, behoeft nauwelijks betoog. Ook dat behoort tot de taak van den herder, dat hij de witte(?) schapen afleert, met stootende geestes „het zwarte" altijd weer te omringen.

Het zal evenwel den ambtsdrager weinig moeilijk vallen, na een juiste waarneming, ook een vorm van fout gaan te vinden, die in de Schrift wordt besproken. Hierin is Gods Woord zoo schoon, dat mits met een juiste analyse, alle gevallen, die wij in dit leven ontmoeten, in hun grondvorm worden besproken. Enkele voorbeelden mogen volstaan.

Vele onevenwichtigen, die een sterk uitgesproken psychopatisch type vertoonen, zijn *twijfelaars.* [1]) Het boven omschreven weinig ontwikkelde zelfstandigheidsgevoel is oorzaak, dat ze gaan vragen, of wel iets vast is. Is er nu bij hen één soort, die tenslotte alleen zichzelf vertrouwt, en daardoor hopeloos eigenzinnig en lastig wordt ; er is een ander type, dat ook zichzelf gaat wantrouwen.

Op het geloofsleven blijft dit niet zonder invloed. Er komt een pessimisme, dat speciaal de laatste groep soms tot wanhoop kan drijven. Het zal meestal niet moeilijk zijn, bij een goede analyse van den toestand, bij een juist opsporen van den bocht in het gebogen spiegelvlak van het bewustzijn, den twijfel te vinden, die voor dezulken tot een dooding werd.

---

[1]) cf. W. Gut 61 s. q. q.

Ze twijfelen aan zichzelf, aan de omgeving, aan God. Het gebedsleven is bij dezulken verslapt, het geloof niet actief, de hoop is weg. Hier is de ambtsdrager evenwel op eigen terrein. En het geval van onevenwichtigheid is op deze wijze *voor hem* teruggebracht tot iets, dat hij meermalen ontmoet. Om het met liefde en wijsheid, door het Woord Gods, te bekampen.

Moeilijker zijn dikwijls de andere soort van onevenwichtige twijfelaars. Zij hebben hun type zuiver in de boven omschreven primitieven ; maar bij een groot wantrouwen jegens hun omgeving komt een sterke mate van afgaan op eigen idee; koppig-zich-te-weer-stellen tegen alles wat niet met hun plannen strookt ; met een welgevallen in eigen flinkheid en helderheid van oordeel, anderer (vermeende) onbetrouwbaarheid ontleden ; gewoonlijk zelfingenomen zijn ; zich als kind van God willen-beschouwd-zien, maar toch bang zijn voor dood en ziekte ; krachtens hun aanleg zich kwalen van zieke buren suggereeren, maar toch flink zijn in hun (haar !) toorn, als men aan het bestaan van de ziekte twijfelt. Kortom heel het leven van dezulken wordt egocentrisch. Het „ik" beheerscht heel het leven en de levensbeschouwing ; het wordt norm en doel. Toch is twijfel aan de omgeving de oorzaak, dat dat ik zoo zwaar is belast. Ook hier moet door nauwkeurige waarneming nagegaan, of dat twijfelen aan de omgeving ook samenhangt met bepaalde ondervindingen of bepaalde teleurstellingen. En naar gelang van den uitslag van dat onderzoek kan het geval dan behandeld worden. Is het een complicatie, welnu men ontlede dan voor het eigen bewustzijn van den patient den toestand, zóó, dat ook hier de zielzorger spreken kan, en *schriftuurlijke* posities, analoog aan het geval, kunnen worden aangewend, ter genezing van den patiënt. Ook in het besproken geval zal twijfel aan de medemenschen een der hoofdfouten zijn. En de Schrift biedt ook hier motieven ter bestrijding.

Een ander resultaat van onderzoek en bestudeering van den geestelijk-onevenwichtige is dit, dat men in hen dikwijls

ontdekt *de vreesachtigheid*. Vrees voor het leven, dat zij zichzelf, middellijk, hebben geschapen. Vrees voor de aanvaarding van de consequenties van dat leven. Ze zijn op hun eigen levenstaak feitelijk alleen negatief ingesteld. Ze weren af wat ze een kwaad achten. Kampen tegen gevaren, die ze aan hun positie en leven verbonden wanen. „Wanen" — want 't zijn bijna immer denkbeeldige gevaren. Doch zoo komt er een verspillen van levensenergie. Een niet-slagen. Een des-te-meer-droeve-figuur-worden. Weer erger zinken.

Wanneer nauwkeurige analyse den ambtsdrager ertoe bracht, de bochtige deelen van het bewustzijnsspiegelvlak dáár te ontdekken, waar vrees de hoofdoorzaak der scheeve verhouding is, ook dan biedt Gods Woord hem weer de mogelijkheden, om den weg tot den wil, tot het geloof van den onevenwichtige te vinden. En zoo is ook hier weer de onevenwichtige, na analyse van den toestand, voor den ambtsdrager weer min of meer een normaal-geval geworden.

Langzamerhand zal ook hier een zekere routine komen. Er bestaat zelfs verband tusschen een bepaald uiterlijk en een bepaalde psychische toestand. Dan er zijn andere regelen : vrouwen zijn meer de typen-twijfelaars ; mannen meer de typen-vreesachtigen. Maar natuurlijk kan niet dit *alles* besproken.

Steeds weer gaat het erom, om bij de geestelijk onevenwichtigen, die we zoo abnormaal zien op 't eerste gezicht, een achtergrond te vinden van een normale geestelijke kwaal. Dan kan ook de weg tot geloof, tot verlicht verstand en herboren wil bij Gods kind gevonden worden.

KRONIEK.

„Rumor in casa". — Erg...... maar er is iets dat erger is. — De liefde tot Christus dringt ons. — Cultuur en Christendom, natuur en genade. — Een onverdacht getuige. — Waakt.

April negentienhonderd en vierentwintig...... Wie denkt dan vandaag niet onmiddellijk aan de „rumor in casa" omtrent de tooneelvoorstelling, welbekend?

Och, de kroniekschrijver kan wel niet anders, dan er over praten. Hij zou immers anders àl teveel zich stellen buiten het leven. Maar nu is er al van verscheiden kanten zoo hier en daar en overal een losse opmerking over gemaakt, een stevige beschouwing gegeven, ja in ongeveer alle toonaarden over gezongen.

Moet nu de kroniekschrijver er ook nog over praten?

Och, zie eens, er zijn misschien wel enkele dingen over te zeggen, die men toch ook niet moet vergeten.

In de eerste plaats dit, dat *de* kroniekschrijver, dat wil zeggen, de kroniekschrijver van de toekomst, zich vermoedelijk met deze tooneelvoorstelling niet druk zal maken. Onze kranten hebben vaak de meeste drukte over de minst ingrijpende zaken. En wie na eenige jaren aan 1924 denkt, zal wel niet over „de" tooneelvoorstelling denken. Maar als symptoom van het heden voor het heden heeft deze kwestie groote beteekenis. We moeten naar *den grond* van de kwestie afdalen.

Dan...... is er nu niet wat heel veel „rumor" over deze kwestie? O, hoor ik zeggen, gij neemt het op voor de studenten, we hooren 't al. Pardon, allerminst. Ik *betreur ten zeerste*, wat er is geschied, om het feit zelf, en ook om den nasleep. Omdat er gespeeld werd, maar vooral omdat dit too-

neelstuk zoo kras werd verdedigd. Omdat *dit* stuk werd gespeeld, en ook om wat dit stuk uitwerkte. Omdat dit stuk een mentaliteit verraadt, en ook om een mentaliteit, die erdoor in 't leven werd geroepen. Maar, wanneer dit alles vaststaat, dan moet me toch ook iets anders van het hart.

Dat is dit: aangenomen, die studenten hebben zeer verkeerd gedaan; aangenomen, ze faudeerden in erge mate......

dan......

dan zeg ik: er is vaker door studenten een fout begaan; een ernstige fout. Die ook vergeven kan worden......

maar dan placht men voorheen het simpele feit, dat geschiedde, te zien in ander licht; en men wist gewoonlijk de algemeene fout te ontdekken, waarvan het gebeurde een symptoom was. Kom, wie gelooft nu, dat een feit, als het onderhavige, het ergste is, dat er gebeuren kan. Weet ge, wie erg *leelijk* tooneel speelt? De vrome broeder, die van God vele goederen ontving, maar die de hand op den zak houdt, wanneer men hem vraagt om een offer voor het koninkrijk Gods; de brave formalist, die protest aanteekent tegen een kerkeraadsverkiezing, omdat het kerkrecht „een tikkeltje een opstoppertje" kreeg, (zooals een catechisant van me zich pleegt uit te drukken), maar die in waarheid, zich gepasseerd voelt en daarom ongenietbaar is; de man, die „van gereformeerde zijde" allerlei verhalen schrijft; de dominee, die een beroep uitlokt, maar er niets van meent; ieder, die „slinksche wegen" en „sluiksche paden" bewandelt, is een tooneelspeler in den meest ergen vorm.

En daarom maakt het een treurigen indruk, wanneer men het nu wil doen voorkomen, alsof deze menschen gezondigd hebben boven duizenden anderen......

Maar...... er is meer.

Zoo weinig hoorden we bij dit alles de stem van den ootmoed.

Wij zijn in gevaar.

Er is een tijd geweest, in welken de kerken zonken, omdat genade en natuur werden gescheiden. Kerk en wereld;

hiërarchie en volk; religie en leven — twéé. Rome zegevierde. Toen kwam reformatie. En later zonk het weer. Toen moest genade een knieval doen voor de natuur. Religie moest buigen voor het verstand, geloof voor de rede, Gods Woord voor der menschen woord. En weer kwam reformatie. En wij vragen nu: moet nu weer de vraag naar de verhouding van natuur en genade het struikelblok worden? Moet die zaak weer breuke, strijd, verval, en allerlei dingen brengen? Juist de verhouding tusschen de cultuur en de kerk, de natuur en de genade, de kunst en de mystiek, de aesthetica en de religie geeft immers zoovele moeilijkheden. Wat is de grens tusschen waar aesthetisch genot, en vleeschelijke, zondige genieting? Waar ligt de scheidingslijn tusschen voordracht, die geoorloofd, en voordracht, die ongeoorloofd is? Wil men voortgaande reformatie, dan moet men deze vragen onder de oogen zien. Zeker, ik weet het wel, dat zijn geen kleine zaken, maar we zijn toch ook niet op de wereld voor piet-luttigheden?

Maar...... weer is er een „maar"......

Zoolang onder ons omtrent deze dingen nog zoo weinig zekerheid bestaat, zoolang we gevaar loopen door te slaan naar een gevaarlijk uiterste — zoolang is het toch verstandiger te zorgen niet te ver te gaan; zoolang vragen we toch óók elken dag in onze beden, evengoed als steeds: leid ons niet in verzoeking, Heere......

En weet ge, wat erg is?

Dat het in onzen tijd wel schijnt, alsof het allerbelangrijkste wat er onder de „problemen" is te vinden, dit is: hoe kunnen we zooveel mogelijk *genieten*. Want er mogen uitzonderingen zijn, voor velen ligt hier *geen „probleem"* omtrent de *cultuur*, maar wel een *vraag* naar *genot*. Zeker, ik weet wel, de kwestie van de verhouding tusschen godsdienst en cultuur, is er eene, waarmee onze jonge menschen elken dag in aanraking komen. En daarom kunnen noch willen we aan deze vraag stil voorbijgaan. Maar aan d' anderen kant is het toch ook weer zoo, dat dit toch niet het allerbelangrijkste is. Stel eens een

oogenblik U voor, dat Hendrik de Cock in 1834, of Dr. Kuyper in 1886, dat Luther in zijn tijd — of neen, dergelijke voorbeelden behoef ik nog niet eens te noemen, stel U een oogenblik voor, dat onze menschen in den tijd van den grooten schoolstrijd, of in de dagen van het grijpen naar de macht door Mr. Pieter Jelles in '18 zich het meest druk gemaakt hadden met de kwestie : hoe kunnen we zooveel mogelijk genieten van de cultuurgaven ? Wat zou dat een allerdwaast effect gegeven hebben. En nu weet ik wel : men zal zeggen : ja, maar nu zijn de tijden ook anders. Ik antwoord : ja, het zijn andere tijden — maar of nu inderdaad de tijd zooveel is veranderd, dat we nu het recht hebben, de vraag naar het meest kunnen genieten geheel voorop te stellen, zie, dat betwijfel ik ten sterkste. En weer wil ik niet overdrijven. Er zijn er zeer velen, bij wie van al dit doen niets wordt gevonden. Maar heel dikwijls komt toch ook bij ons in dezen tijd de vraag op, of niet datgene, wat Christus schrijven deed aan de gemeente te Efeze : Eén ding heb ik tegen U, dat gij uwe eerste liefde verlaten hebt, ook in onzen tijd aan velen gezegd moet worden. Waar blijkt bij al dat gezoek naar genieting van de gaven der cultuur de *liefde* tot Christus en tot Zijn zaak.

Zeker, we hebben onze ontspanning, onze genieting noodig. Ook jonge menschen kunnen en mogen die gerust zoeken. Het is zelfs de vraag, of men somwijlen niet al teveel uit den kring der jonge menschen, b.v. uit de feesten der vereenigingen van onze jongens en meisjes, de gulle lach heeft geweerd door voordracht te beperken en in degelijkheid de kracht te zoeken. Maar dit neemt niet weg, dat al zoeken we als jonge menschen ook 's levensvreugd, ook de lach, de studentenpret — we toch zoo graag bij onze christen-jongemenschen bij onze „bondskinderen" den toon vernemen van de echte liefde tot de zaak van koning Jezus. En als we dien toon beluisteren, och, dan kan ook ons volk een euvel van jonge menschen wel vergeven. Dan is er ook wel plaats voor genieting van de cultuurgaven. Maar steeds binnen die gren-

zen, waar het eerste en het beste wordt geacht de zaak van koning Christus.

Wanneer b.v. door een op zichzelf onschuldige zaak — stel zulk een geval deed zich voor — den naam van de Vrije Universiteit schade zou worden gedaan, en de liefde zou er door verkouden, dan vragen we van onze jonge menschen in een kalm en verstandig gesprek, dat ze zich van zulk een onschuldige zaak onthouden. Wanneer men een zaak liefheeft, dan kan men terwille van die zaak ook wel een offer brengen. Al is het dan ook een offer, dat gebracht moet worden tengevolge van een misverstand onder onze menschen. En zie, dat liefdebewijs voor de zaak van koning Christus, voor elke zaak, aan welke de herinnering van het offer en de werkkracht van een voorgeslacht is verbonden, dat liefdebewijs willen we zoo gaarne zien, ook bij onze jongeren.

En laten we dan ons eens ernstig zetten tot de beantwoording van de vraag, of er niet onder ons soms ietwat onjuiste opvattingen zijn over genieting van cultuurgaven. Over de genieting van de gaven der kunst, en over den aard van die kunst op zichzelf.

En wat dan het eigenlijke tooneel betreft: wel men leze eens de boeken van Jo van Ammers-Küller, „Het huis der vreugden" en „Jenny Heysten".

In een bespreking van deze werken zegt J. Prinsen in de „Groene", een blad, dat toch niet van vooringenomenheid tegen het tooneel kan worden verdacht, het volgende:

„Zoo voelen we in deze boeken toch wel heel sterk den vloek, die rusten kan op den tooneelspeler, die niet een hoog zichzelf beheerschend kunstenaar is. Wie enkel leeft in zijn passie om zich telkens in de huid van een ander te steken, komt ook onecht tegenover de wereld en het leven te staan. Want deze boeken zijn wel het wegrukken van een schoone sluier, die de tooneelwereld in den laatsten tijd was gaan ontplooien. Vooral het tooneelleven, zooals het hier in Holland wezen moet, is een eeuwig zwoegen en slaven, een

wereld van bittere ellende, een hel, waarin alle natuurlijke eerlijke menschelijkheid wordt weggebrand, waarin het niet mogelijk is in rust, in harmonische geestesontwikkeling te leven, *een wereld, waarin de mensch van ware beschaving en geestelijke distinctie moet te gronde gaan.*" (Ik cursiveer.)

Deze en dergelijke uitspraken zijn toch wel heel sterk. Wanneer een gereformeerde dominee dat schreef in de Reformatie, in de Heraut of de Bazuin, in de Wachter of in een Kerkbode, dan zou er een Indianen-gehuil weerklinken door heel de liberale pers. Maar dit zegt de „Groene". En wij houden het ons voor gezegd.

Nu weet ik wel: men zal zeggen: maar hier is nog wel een andere mogelijkheid. Men zal ook zeggen: maar wat heeft een dillettanten-tooneel te maken met al deze ellende? Ik antwoord: er is ook zooiets als een rok, die van het vleesch besmet is; en dat zeg ik niet, maar mijn Bijbel zegt het. En die heeft vooralsnog gezag.

Doch van d' anderen kant: het is ook weer heel dwaas, om in een zekere zelfgenoegzaamheid te denken: wanneer we maar met de wereld niet meedoen, dan zijn we er. Neen, in ootmoed moeten we allen leeren zoeken weer de liefde tot Christus. De jonge man en de jonge vrouw, die op vermaak-zoeken uit zijn, maar ook de brave rechtzinnige met de grove hand op de dikke portemonnaie.

Er moet liefde tot Christus zijn. In ootmoed. In kleinheid. En er moet gebed zijn om Gods Geest.

Dan wordt onder ons de eenheid niet verbroken. Dan blijven we voor verval bewaard. Voor eenzijdige mijding en wereld-verachting. En voor een eenzijdig zoeken van genieting.

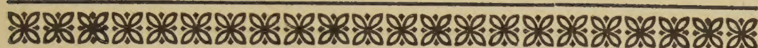
Dan blijft er ook plaats voor persoonlijke vrijheid, waar in ondergeschikte dingen de meeningen verschillen.

Maar dan blijven we samen bidden.

En dan blijven we waken.

Waakzaam tot Jezus komt.

J. WATERINK.

RECENSIËN.

Gottesreich und Bund im ältern Protestantismus vornehmlich bei Johannes Coccejus. Zugleich ein Beitrag zur Geschichte des Pietismus und der heilsgeschichtlichen Theologie, von Gottlob Schrenk.
In : Beiträge zur Förderung christlicher Theologie. Fünfter Band. (XVI × 366 blz.)
C. Bertelsman. Gütersloh 1923.

Welk een uitgebreide bronnenstudie ligt er aan dit werk ten grondslag ! De auteur dient zich hierdoor aan als een niet alledaagsch theoloog. Laat hij Coccejus ergens schrijven, dat hij slechts tot de middelmaat behoort, onder de onderzoekers, wier liefde aan de dogmageschiedenis verpand is, steekt Schrenk ongetwijfeld boven de middelmaat uit.

Een draaglijk overzicht te leveren van zijn boek is, wegens den rijkdom van stof, voor een recensent, die met de ruimte van een tijdschrift te rekenen heeft, ondoenlijk. Zelfs de inhoudsopgave af te drukken, zou niet gaan. Dan zou de beoordeelaar zelf zijn gevoelen over dit werk niet kunnen kenbaar maken. Men meene echter niet, dat het uitdijen van de stof bij Schrenk het karakter van wijdloopigheid draagt. Integendeel. Wanneer men dit werk doorleest, zou men gaarne op meerdere punten nader bescheid ontvangen. Toch billijkt men het dan meestal, dat de schrijver zich hiertoe niet verleiden niet. Van meesterlijke zelfbeperking getuigt ieder hoofdstuk. Daarbij geeft hij zijn gedachten in een voor een Duitschen theoloog helderen stijl weer.

Het „vornemlich bei Johannes Coccejus" dient hier zóó te worden verstaan, dat Coccejus de spil is, waarom dit boek zich beweegt. Eerst geeft de schrijver van hem een karakterbeeld (bl. 1—13). Geen korte levensbeschouwing. Want deze

zou hem te ver van zijn doel voeren. Men leert hieruit Coccejus kennen als opgevoed in een milieu van juristen, op wien Martini van Bremen en Amesius, beiden mannen, die een eigen type vertoonen, grooten invloed hebben geoefend, wien uren zelfstandig bijbelonderzoek boven alles ging en die zich dagelijks in praktische godsvrucht oefenden.

Dit behoort alles nog tot den vóór-arbeid.

In het eerste deel, dat tot opschrift heeft: „Die Schrift" worden de principia van Coccejus nader ontwikkeld (bl. 14—35). Hij kent maar één principe: de Schrift. Tegen de Scholastiek — en die neemt hij zeer ruim, daaronder valt voor hem bijna heel de dogmatiek van zijn tijd — heeft hij ernstige bezwaren. Hij wil dat de schriftuurlijke terminologie de dogmatiek zal beheerschen. Of eigenlijk: hij vindt de dogmatiek in de Schrift zelf. Twee leidende gedachten biedt de Schrift n.l. die van het verbond en van het rijk Gods.

In het tweede deel handelt Schrenk dan over de eerste leidende Schriftgedachte: „Ber Bund" (bl. 36—147). Na een historische orienteering van de verbondstheologie tot op Coccejus, zet hij diens systeem uiteen en deinst niet voor sterke détailleering terug. Zoo wijdt hij afzonderlijk uit over de eerste afschaffing van het werkverbond door de zonde, de tweede door de oprichting van het genadeverbond, de derde door de aankondiging van het Nieuwe Testament, de vierde door den lichamelijken dood en de vijfde door de opstanding des vleesches.

In het derde deel komt dan aan de orde „Das Reich" (bl. 148—289). Totnogtoe heeft men volgens Schrenk in Coccejus bijna uitsluitend gezien den verbondstheoloog, maar het tweede brandpunt in zijn gedachte-ellips is eerst door Ritschl ontdekt. Hij tracht dan aan te toonen, dat men hier het diepste fundament van Coccejus' leer heeft opgegraven. Zelfs is de verbondsleer op de rijksleer gebouwd.

Een vierde deel betitelt hij: „Bund und Reich in ihrem Verhältnis zueinander. Die Reichlehre in ihrer geschichtlichen Eigenart." (bl. 289—299.)

En als toegift schenkt hij nog een verhandeling over den invloed, welken Coccejus op anderen heeft geoefend, zoo op Spener, Majus, het pietisme van Halle en Würtemberg, op de Erlangers enz.

Hieruit blijkt wel, dat Schrenk zijn taak niet licht heeft opgevat. Als ik hier dan enkele opmerkingen laat volgen, heeft dit volstrekt niet ten doel op de groote verdienste van zijn werk ook maar iets af te dingen.

1. Hoewel Schrenk een open oog heeft voor vele gebreken van Coccejus en diens allegoriseeren terecht gispt, staat hij over 't algemeen nog te kritiekloos tegenover hem. Coccejus is te veel zijn held.

2. Daaraan is het te wijten, dat hij Coccejus te zeer als systematicus ziet. Ware deze meer systematicus geweest, dan zou zijn school niet zoo spoedig aan het Cartesianisme ten prooi zijn gevallen.

3. Het uitwerken van eenige gedachten, welke door de Schrift heenloopen, schept nog geen dogmatiek. Schrenk spreekt gedurig van de bijbelsche theologie van Coccejus. En tot op zekere hoogte naar waarheid. Maar juist die theologia biblica sloeg allen echt dogmatischen arbeid van te voren met onvruchtbaarheid.

4. Het is den schrijver blijkbaar ontgaan, dat door een eenzijdig aankweeken van de philologische studiën Coccejus het humanisme, zij het in beperkte mate, heeft binnengeloodst, dat dit echter in zijn school al verder en verder doortrok en ook om die reden te gemakkelijker een brug kon geslagen tusschen zijn richting en het Cartesianisme.

5. Gaarne zouden wij Coccejus' afwijking van Calvijn scherper geteekend zien. Een der redenen, waarom in Duitschland meer aandacht is gewijd aan Coccejus dan ten onzent aan Calvijn en Voetius met zijn kring is hierin te zoeken, dat men thans in de kringen van het herlevend Calvinisme het Coccejanisme als een verbastering van het Calvinisme beschouwt.

6. Van de stelling, dat één der brandpunten van Coccejus'

leer de idee van het Rijk Gods is geweest heeft Schrenk mij nog niet kunnen overtuigen. Hier werd hij m. i. door Ritschl te zeer beinvloed. Wanneer men bij verschillende andere theologen eenzelfde proef ging nemen en onderzoeken, wat door hen over het regnum Dei geschreven is, zou men dunkt mij tot andere resultaten komen.

7. Bovendien rijst de vraag of Schrenk den invloed van het Coccejanisme op het Pietisme niet overdreven heeft. Het staat, naar mijn beschouwing vast, dat het Pietisme uit verschillende bronnen is geweld. En het zou wel gewenscht zijn geweest, dat hij ook daarmee rekening had gehouden.

Misschien mag ik deze opmerkingen den schrijver als blijk van interesse ter overweging aanbieden. Mijn waardeering is er niet door verminderd.

HEPP.